

IN DE BAN VAN DE

ARARAT

SCHATTEN UIT HET OUDE
ARMENIË

IN DE BAN VAN DE
ARARAT
SCHATTEN UIT HET OUDE
— **ARMENIË** —

Redactie
W.A.B. van der Sanden

Een vishap in de buurt van
het Vishapilich-meer in
het Gegham-gebergte. Op
deze 'drakensteen' zijn een
runderhuid-met-kop en
twee vogels weergegeven.
Waarschijnlijk 3de-2^{de}
millennium v.Chr.

Inhoud

Uitnodiging tot een dialoog (<i>Grigor Grigoryan / Davit Poghosyan</i>)	6
Voorwoord (<i>Harry Tupan</i>)	7
Ten geleide	8
<i>Wijnand van der Sanden</i>	
Armenië - bergland in de Zuidelijke Kaukasus	10
<i>Wijnand van der Sanden</i>	
Nr. 213040: een heilige berg (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	22
Een reliek van de ark (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	26
Glashard obsidiaan (<i>Yannick Raczynski-Henk</i>)	28
Een complex verhaal – de Armeense geschiedenis in vogelvlucht	32
<i>Wijnand van der Sanden</i>	
Armenië verschijnt op het wereldtoneel (<i>Wouter F.M. Henkelman</i>)	44
Sint Servaas – een legendarische heilige (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	46
De vroegste bewoning – jager-verzamelaars uit de Oude Steentijd	48
<i>Wil Roebroeks</i>	
Een Nederlandse archeoloog in Armenië (<i>Yannick Raczynski-Henk</i>)	58
Huizen en huisdieren – de eerste boeren	62
<i>Leendert Louwe Kooijmans</i>	
Een wijnpers in de Vogelgrot (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	74
De oudste schoen van Eurazië (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	76
Haarden, heuvels en hoofdmannen – van Kura-Arax-cultuur tot Urartu	78
<i>Bleda Düring</i>	
Houten wagens voor de doden (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	126
Een puzzel van bijna duizend stukken (<i>Hans Piena</i>)	134
Raadselachtige steenrijen (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	136
Rivaal van Assyrië – het koninkrijk Urartu	140
<i>Diederik Meijer</i>	
Een afbeelding van de aarde? (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	170
Geschenken van de koning (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	172
De eerste Armeniërs – van de Achaemeniden tot de Sassaniden	178
<i>Jona Lendering</i>	
Armeniërs in Persepolis (<i>Wouter F.M. Henkelman</i>)	198
Typisch Armeens (<i>Paul Beliën</i>)	202
Gnaeus Domitius Corbulo – van de strandwallen naar het hoogland (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	204
Tempel of graf? Een bijzonder gebouw in Garni (<i>Wijnand van der Sanden</i>)	206
De auteurs	210
Literatuur	212
Illustratieverantwoording	215
Colofon	216

Ten geleide

Wijnand van der Sanden

Tijdens mijn studie kunstgeschiedenis en klassieke archeologie aan de Universiteit Nijmegen raakte ik onder de indruk van de vroegchristelijke kerkarchitectuur in Armenië. De kerken op de zwart-witfoto's in de toenmalige handboeken straalden een kracht en schoonheid uit die een verlangen aanwakkerden om er heen te gaan. Zover kwam het niet. In de jaren daarna werd ik opgeslokt door de West-Europese pre- en protohistorie. Pas in 2018, bij de voorbereidingen van een expositie over de archeologie van voorchristelijk Armenië, deed zich de kans voor om de vroege kerken van Vagharshapat (St. Hripsime), Yereruyk en Zvartnots met eigen ogen te zien. Een onvergetelijke ervaring, waarmee de cirkel na bijna 40 jaar rond was.

Tegelijkertijd ging er bij een rondgang op de afdeling archeologie van het in 1919 opgerichte History Museum of Armenia (HMA) in Jerevan een heel nieuwe wereld voor me open. Dat museum geeft een indrukwekkend overzicht van het archeologisch erfgoed van Armenië. Dat erfgoed is nauwelijks bekend in het Westen. De tentoonstelling *In de ban van de Ararat – Schatten uit het oude Armenië* laat een indrukwekkende selectie zien van de vondsten die in de loop van de afgelopen eeuw tijdens opgravingen of bij toeval aan het licht zijn gekomen. Hierbij is de nadruk gelegd op de periode vanaf de Midden-Bronstijd tot aan de regeringsperiode van Trdat (Gr. Tiridates) III, de koning die die in het begin van de 4de eeuw het christendom in zijn rijk introduceerde. In deze periode van een kleine 3000 jaar zien we na de schijnbaar egalitaire

Kura-Arax-cultuur uit de Vroege Bronstijd een wereld van *chiefdoms* (hoofdschappen) ontstaan, waarvan de leiders zich na hun dood met kostbare voorwerpen lieten bijzetten onder grafheuvels. Deze samenlevingen worden in de 8ste eeuw v.Chr. opgenomen in een koninkrijk waarvan de kiem bij het Van-meer lag, in wat nu Oost-Turkije is. Dit koninkrijk – door de Assyriërs Urartu genoemd – strekte zich uit over een gebied dat het huidige Armenië, Oost-Turkije en Noordwest-Iran omvat. Het wordt zelfs in het Oude Testament genoemd en daar als het koninkrijk Ararat aangeduid ('Urartu' en 'Ararat' zijn nauw verwante woorden). Na de val van deze militaristische staat ontstaat in ruwweg hetzelfde gebied, in een uitermate complex politiek krachtenspel, het koninkrijk Armenië. Dit koninkrijk beleeft zijn hoogtepunt onder koning Tigran (Gr. Tigranes) de Grote. De majestueuze, tweepiekiige en meer dan 5000 m hoge berg Ararat zal voor de oude Armeniërs – maar ongetwijfeld ook voor de Urarteeërs en hun prehistorische voorgangers – een bijzondere, spirituele betekenis hebben gehad. Veel van de bruiklenen die wij uit het HMA kregen zijn afgebeeld in dit boek. Om al die vondsten in een culturele context te plaatsen zijn diverse collega's, naast archeologen een enkele oudhistoricus, gevraagd om een overzicht te geven van de perioden waaruit deze objecten stammen. De museumbezoeker kan zich zo beter een voorstelling maken van de samenlevingen waaruit die

voorwerpen afkomstig zijn. Weer andere collega's zijn benaderd om in een kadertekst nader in te gaan op een opvallende vondstgroep of een specifiek monument.

Bij het samenstellen van dit boek heb ik ernaar gestreefd om daar waar mogelijk verbanden te leggen tussen Nederland en Armenië (de vermeende Armeense herkomst van St.-Servaas, de jaarlijkse Armeense expeditie van de Nederlandse archeoloog Yannick Raczynski-Henk, de prestigieuze restauratieopdracht van Hans Piena, et cetera). Waar 'Armenië' en 'Nederland' zeer sterk in verschillen is de rol die dieren spelen in de materiële cultuur. Uit onze eigen prehistorie kennen we slechts een handjevol afbeeldingen van dieren, in de Armeense prehistorie zijn er duizenden voorstellingen op rotswanden en rotsblokken, op aardewerk en van aardewerk, in metaal, steen en been. We herkennen geiten, slangen, vissen, edelherten, runderen, leeuwen, (water)vogels, paarden, beren en zelfs een tapir. Over de diepere betekenis van de afbeeldingen is relatief weinig met zekerheid bekend.

Dit boek is het resultaat van het werk van velen. Mijn grootste erkentelijkheid gaat uit naar het HMA. Zonder de genereuze opstelling van de collega's daar was deze tentoonstelling er niet geweest. Ik dank Grigor Grigoryan voor de uiterst hartelijke ontvangst tijdens mijn bezoeken en de goede samenwerking. De eerwaarde Asoghik Karapetyan, directeur van de musea van de kathedraal van Etchmiadzin, dank ik voor zijn gastvrijheid tijdens mijn bezoek.

Daarnaast ben ik mijn medeauteurs veel dank verschuldigd: Paul Beliën, Bleda Düring, Wouter Henkelman, Leendert Louwe Kooijmans, Jona Lendering, Diederik Meijer, Hans Piena, Yannick Raczynski-Henk en Wil Roebroeks. Ik heb zeer geprofiteerd van het grote

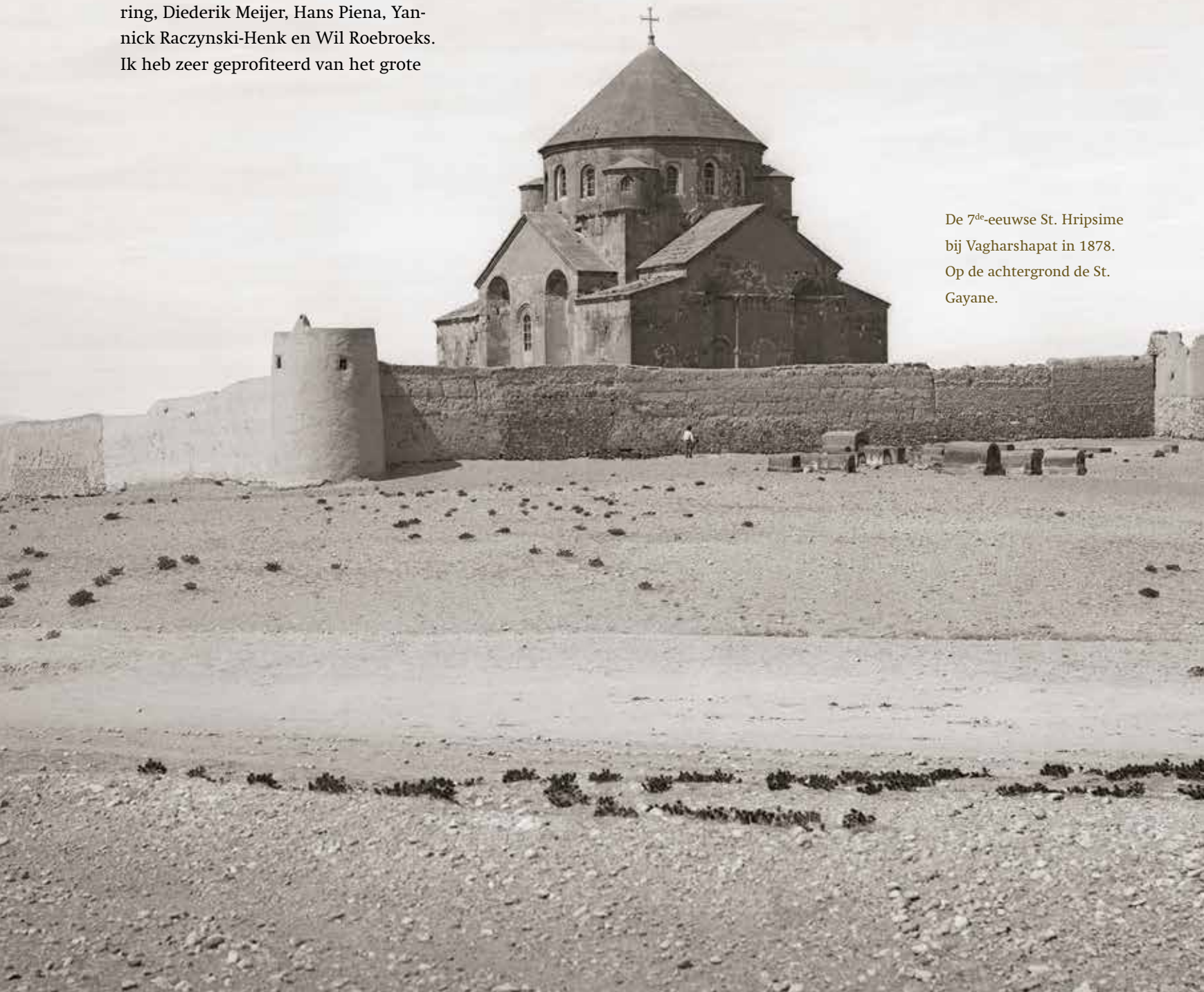
'Armeense netwerk' van Yannick. En dan zijn er de collega's die waardevol advies gaven of afbeeldingen van hun opgravingen en/of vondsten ter beschikking stelden: Dan Adler, Ruben Badalyan, Miqayel Badalyan, Christine Chataigner, Carol van Driel, Ellery Frahm, Boris Gasparyan, Phil Glauberman, Armine Harutyunyan, Pavol Hnila, Bram Jansen, Andrew Kandell, Dickran Kouymjian, Ariel Malinsky-Buller, Kristine Martirosyan-Olshansky, Reinder Neef, Mitchell Rothman, Hakob Simonyan, Adam Smith, Bettina Stoll-Tucker, Frans Theuws,

Elske de Zeeuw-van Dalfts en Paul Zimansky.

Buitengewoon erkentelijk ben ik mijn meelezers Boris Gasparyan, Nzhdeh Yeranyan en Theo van Lint. Laatstgenoemde, *Calouste Gulbenkian Professor of Armenian Studies* aan de Universiteit van Oxford, heeft me op alle mogelijke wijzen ondersteund en me op beminlijke wijze voor uitglidders behoed. De fouten die er desondanks nog in staan, komen uitsluitend voor mijn rekening.

Tegen al de hiervoor genoemde collega's zeg ik:

Hartelijk dank / *Shat shnorhakal em!*

De 7de-eeuwse St. Hripsime bij Vagharshapat in 1878. Op de achtergrond de St. Gayane.

Armenië

Wijnand van der Sanden

bergland in de
Zuidelijke Kaukasus

Rotsgravures in Ughtasar,
met onder meer runderen
en geiten. Ze dateren
vermoedelijk uit de
periode 4000-1000 v.Chr.

Armenië is voor veel Nederlanders een onbekend land, al zal de berichtgeving over de in september 2020 opgelaaide oorlog met Azerbeidzjan iets van die onbekendheid hebben weggenomen. Als we er voor die tijd over hoorden, ging het vaak over de Armeense genocide en over de onenigheid die er bestaat over het gebruik van dat woord voor de moord op 800.000 tot 1.500.000 christelijke Armeniërs in het islamitische Ottomaanse rijk in de periode 1915-1923. Deze dramatische gebeurtenis is het absolute dieptepunt in de uiterst complexe geschiedenis van het Armeense volk, waarbij veel Armeniërs een veilig heenkomen zochten in andere delen van de wereld (en dat niet voor de eerste keer). In de tentoonstelling en dit boek stoppen we echter ver voor die tijd, namelijk op het punt dat het christendom de nationale godsdienst werd, aan het begin van de 4de eeuw. Toen was 'Armenië' echter vele malen groter dan het huidige land en omvatte het ook delen van het huidige oostelijk Turkije, Iran en Syrië.

Europa of Azië?

Armenië ligt tussen de Zwarte Zee en de Kaspische Zee, zuidelijk van de hoge bergketen die bekend staat als de Grote Kaukasus. Het land grenst nergens aan zee, maar wordt geheel ingesloten door Turkije, Georgië, Azerbeidzjan en Iran. De republieken Armenië, Georgië en Azerbeidzjan worden samen tot de Zuidelijke Kaukasus gerekend. Armenië is met zijn oppervlakte van amper 30.000 km² de kleinste van de drie, Azerbeidzjan met ruim 85.000 km² de grootste. De regio Nagorno-Karabach – waar etnische Armeniërs in de meerderheid zijn – behoort staatsrechtelijk tot Azerbeidzjan,

maar functioneerde sinds 1991 als een onafhankelijke republiek (Artsakh). Die situatie zal door het vredesverdrag van 10 november 2020 echter ingrijpend veranderen..

Tot 1991 waren Armenië, Georgië en Azerbeidzjan Sovjetrepublieken. Vanuit die noordelijke, Russische optiek wordt de regio als 'Transkaukasië' aangeduid, de Grote Kaukasus en de regio direct ten noorden daarvan als Ciskaukasië. De vraag of de Zuidelijke Kaukasus bij Europa hoort of bij Azië, laat zich niet eenduidig beantwoorden. Als je de Grote Kaukasus als grens rekent, valt de regio in (West-)Azië, maar gevoelsmatig doet het aan Zuid-Europa denken. Dat weer anderen de regio behandelen in overzichtswerken over het Midden-Oosten geeft aan dat je met verschillende brillen naar deze regio kunt kijken. Wij laten deze kwestie hier verder rusten.

Hoogland

De Zuidelijke Kaukasus is een bergachtig, relatief hooggelegen gebied. Armenië ligt op de grens van het Armeense Hoogland – een plateau met een omvang van 400.000 km² dat in westelijke richting doorloopt tot in Turkije en in zuidelijke richting tot in Iran – en de bergketen die Kleine Kaukasus wordt genoemd. De Aragats vormt het hoogste punt binnen de Armeense landsgrenzen. De vulkaan is 4090 m hoog – indrukwekkend, zeker – maar altijd nog zo'n 1600 m lager dan de Elbroes, het hoogste punt van de Grote Kaukasus (5642 m). Iets lager, maar spiritueel veel belangrijker, is de tweepiekige Ararat (5165 en 3896 m). Deze berg ligt op Turks grondgebied, tot groot verdriet van de Armeniërs. Voor hen is het namelijk een heilige berg vanwege de relatie met het

Armenië ligt in de Zuidelijke Kaukasus, tussen de Zwarte Zee en de Kaspische Zee. De afstand tussen beide binnenzeeën bedraagt minimaal 500 km. De Grote Kaukasus strekt zich uit over een lengte van 1200 km.

Bijbelboek Genesis. De ark van Noach zou daar na de zondvloed gestrand zijn en de Armeniërs zouden de nakomelingen zijn van een van Noachs zonen.

Het Armeense Hoogland heeft een gemiddelde hoogte van 1500-2000 m. De twee belangrijkste rivieren zijn de Kura en de Arax. De Kura ontspringt ten noorden van Kars in Noordoost-Turkije en stroomt eerst naar het noordoosten, om vervolgens tussen de Grote en Kleine Kaukasus naar het zuidoosten te stromen en na meer dan 1300 km uit te monden in de Kaspische Zee. De rivier stroomt niet op Armeens grondgebied. De Arax ontspringt zuidelijk van het Turkse Erzurum en stroomt naar het oosten. Op ca. 120 km afstand van de kust van de Kaspische Zee mondt de Arax in de Kura uit. Verenigd

stromen ze verder door de Mughan-steppe naar de in Azerbeidzjan gelegen Kura-Arax-delta. De middenloop van de Arax ligt in de Araratvlakte en vormt daar de grens tussen Turkije en Armenië. Verder naar het oosten vormt de Arax de grens tussen Iran en Azerbeidzjan. Binnen de Zuidelijke Kaukasus – soms ook wel als Kaukasië aangeduid – kunnen vier regio's onderscheiden worden, elk met zijn eigen klimatologische omstandigheden. Het noordelijk deel, het gebied van de middenloop van de Kura, wordt gekenmerkt door hete droge zomers en zachte, droge winters; de vegetatie bestaat hier voornamelijk uit graslanden. Oostelijk Kaukasië – de steppes van Azerbeidzjan – kent zachte zomers en vochtige winters. Westelijk Kaukasië of de Kolchisvlakte wordt

eveneens gekenmerkt door zachte zomers maar ook door zeer vochtige winters; in het gebied vinden we vooral gemengde loof- en naaldbossen. Zuidelijk Kaukasië, ten slotte – het gebied van de middenloop van de Arax – kent hete, droge en korte zomers en lange en strenge winters; de vegetatie neigt hier naar steppe/prairie, maar varieert naar gelang de hoogteligging (van de zoutmoerassen in de Ararat-vlakte tot de alpiene regimes van het hoogland).

Het Sevan-meer

De grootste watermassa in de Zuidelijke Kaukasus ligt op Armeens grondgebied: het Sevan-meer. Dit meer ligt in het midden van het land, op een hoogte van 1900 m boven zeeniveau. De afmetingen van dit zoetwatermeer zijn indruk-

wekkend: 80 km lang en 35 km op zijn breedst, met een oppervlakte van 1435 km². Het wordt gevoed door tientallen riviertjes en door maar eentje, de Hrazdan, ontwaterd.

Het meer is bekend vanwege de forellen, enkele middeleeuwse kerkjes én vanwege de grote Bronstijd-necropool van Lchashen, waar archeologen onder meer de goed geconserveerde resten van houten wagens hebben opgegraven. De rijke graven kwamen in de jaren vijftig van de 20ste eeuw aan het licht toen het idee van ingenieur Soukias Manasserian werd uitgevoerd om het waterpeil van 95 naar 45 m te laten dalen. Doel: het water gebruiken voor irrigatie en elektriciteitsopwekking en de drooggevallen gronden omzetten in weilanden en boomgaarden. Het doel werd nooit helemaal gerealiseerd

Armenië en de aangrenzende landen (situatie september 2020). Het is een relatief klein land (vgl. de afstand Jerevan-Tbilisi: 175 km in vogelvlucht). Het Sevan-meer is de grootste watermassa op Armeense bodem. De tweetoppige Ararat ligt sinds 1921 op Turkse bodem.

(Smithsonian Institution, Global Volcanism Program) kreeg de Ararat nummer 213040. Vermoedelijk is hij tijdens het Neogeen gevormd, tussen ca. 23 en 2,6 miljoen jaar geleden. Over erupties is weinig bekend. Drie zijn er bevestigd: een van ca. 2450 v.Chr., eentje uit 550 v.Chr. en die van juli 1840, die gepaard ging met een aardbeving. Bij die aardbeving raakten een dorp en een klooster op de helling onder het puin bedolven. Wetenschappelijk mogen we de Ararat misschien geen slapende vulkaan noemen, een rustige is het wel.

De berg trekt al sinds jaar en dag arkzoekers aan, mensen die verwachten op die berg tastbare resten van het Bijbelse schip aan te treffen. De lijst van gelukszoekers is lang en divers. Onder hen zijn nogal wat fundamentalistische christenen, die de Bijbel als onfeilbaar historisch document beschouwen. Van al de claims die gemaakt zijn, is er niet een die hout snijdt. Dat hoeft ons om meerdere redenen niet te verbazen. Sommige arkzoekers beproeven hun geluk op andere locaties dan de hellingen van de Ararat. De meest bekende is wel de 2089 m hoge Al-Djoedie of Judi, ook in oostelijk Turkije gelegen, maar dan nabij de Syrische en Iraakse grens. Hier situeert de islamitische traditie de stranding van de ark. Ook hier geen tastbare resten van het enorme, meerdere verdiepingen tellende en van 'goferhout' gebouwde schip waarmee

God de mensheid een tweede kans gaf. Ongetwijfeld blijven de creationisten hier zoeken, net als op de Ararat. De Armenen ondertussen vereren hun Ararat. We zien de naam en de karakteristieke dubbele top terug op bankgebouwen, cognacflessen, sigarettendoosjes, postzegels en muntbiljetten. Het meest veelzeggend is misschien wel het wapen van Armenië. Dat laat een van elkaar wegstrijkende adelaar en leeuw zien, die samen een schild dragen. Dat schild bestaat uit vier kwartieren met een hartschild. In het hartschild prijkt het karakteristieke profiel van de Ararat, met op het hoogste punt de ark.

Gezicht op Khor Virap, met daarachter de Ararat-vlakte (en de grens met Turkije) en op de achtergrond de Ararat.

Een complex verhaal

Wijnand van der Sanden

de Armeense geschiedenis
in vogelvlucht

Links: Detail van een uit tufsteen opgetrokken monument bij Sardarapat. Dit monument (1968) herdenkt de overwinning van de Armeense troepen op de Turkse tegenstanders tijdens de slag van Sardarapat, in mei 1918. Na deze overwinning riep Armenië de onafhankelijkheid uit (Eerste Republiek).

Het grondgebied dat we sinds 1991 kennen als de Republiek Armenië heeft een onmetelijk lange geschiedenis achter de rug, die door alle annexaties en opdelingen gerust complex genoemd mag worden. Voor de periode die in de tentoonstelling centraal staat – vanaf de eerste menselijke aanwezigheid tot aan de acceptatie van het christendom als staatsgodsdienst in de 4de eeuw – danken we onze kennis vooral aan archeologisch onderzoek, in mindere mate aan inscripties in spijkerschrift en de geschriften van klassieke auteurs als Hecataeus van Milete, Herodotus, Xenofon, Strabo, Plinius de Oudere en Tacitus. Vanaf de Middeleeuwen wordt de rol van geschreven bronnen steeds belangrijker. In dit hoofdstuk gaan we met zevenmijlslaarzen door de Armeense geschiedenis. In de hoofdstukken 3 tot en met 7 wordt dieper ingegaan op de periode tot aan de Middeleeuwen.

Van jager-verzamelaars tot hoofdmannen

Vermoedelijk gaan de oudste sporen van menselijke aanwezigheid op Armeense bodem zo'n 1,8 miljoen jaar terug. Het gaat om eenvoudige stenen werktuigen die achtergelaten zijn door – vermoedelijk – *Homo erectus*. Echt hard zijn de dateringen overigens nog niet, het zijn meer verwachtingen op basis van vondsten in buurland Georgië. Na *Homo erectus* vonden andere menssoorten een bestaan in het Armeense Hoogland, waaronder *Homo neanderthalensis*. Karakteristieke werktuigen van de Neanderthaler zijn de spits en de vuistbijl. De moderne mens – *Homo sapiens* – verscheen rond 40.000 jaar geleden in de Zuidelijke Kaukasus. Een van de oudste vindplaatsen in Armenië is een grot bij Aghitu. In deze periode verdween de Nean-

Een vuistbijl (l. 17 cm) uit het Acheulien, gevonden in Lori-Stepanavan. Ca. 500.000-400.000 jaar oud. [HMA-3036-108]

derthaler voorgoed van de aardbodem. De mesolithische jager-verzamelaars die na de laatste ijstijd het Armeense landschap bevolkten – en daar door jacht, visvangst en het verzamelen van voedsel in hun levensonderhoud voorzagen – schakelden rond 6000 v.Chr. over op voedselproductie. De Armeense archeologen hebben nog geen goede greep op dat cruciale proces, want het aantal informatieve vindplaatsen is relatief beperkt. De vroege boeren verbouwden gerst, tarwe en gierst en hielden varkens, runderen, schapen en geiten. De beide laatste huisdieren zijn natuurlijk niet vreemd in een bergachtig land. Kort na 6000 v.Chr. werd het eerste aardewerk gemaakt en ook de eerste metalen voorwerpen. De oudste metalen objecten zijn sieraden vervaardigd van gedegen koper. Tussen 4000 en 3500 v.Chr. verschenen de eerste bronzen wapens en werktuigen, gemaakt van tin en koper. Brons nam pas vanaf de Midden-Bronstijd (vanaf ca. 2500 v.Chr.) een vlucht. Dat hing samen met de opkomst van machtige leiders: *chiefs* of hoofdmannen. Ze werden na hun dood onder een grote grafheuvel (koergan) begraven,

Colofon

Verschenen bij WBOOKS, Zwolle (NL) in samenwerking met het Drents Museum, Assen ter gelegenheid van de tentoonstelling *In de ban van de Ararat - Schatten uit het oude Armenië* in het Drents Museum te Assen (11 mei – 30 oktober 2022).

Uitgave

Drents Museum, Assen
WBOOKS, Zwolle

Redactie en beeldredactie

W.A.B. van der Sanden

Ontwerp en opmaak

AlbertsKleve BNO, Assen

Titelpagina: detail van de kaart van het Heilig Land en Armenië (fol. IIIV) uit de *Chronica Major*, vol. I (ca. 1240-1253) van Matthew Paris. De ark rust op twee toppen van de Ararat. Tussen de toppen (in zwart) slangen, aan de buitenkanten (in rood) draken.

Schutbladen: bronzen gordel uit Astghi Blur, 12de-11de eeuw v.Chr. (zie ook p. 116-117). [HMA-2428-104]

Dit is deel 11 van de serie 'Internationale Archeologie in het Drents Museum'. Eerder verscheen in deze serie:

- B. Mater, *Het terracotta leger van Xi'an – schatten van de eerste keizers van China*, Assen/Zwolle (2008)
- V.T. van Vilsteren en A.Z. Anninga (red.), *Goud uit Georgië – de mythe van het Gulden Vlies*, Assen/Zwolle (2010)
- B. Mater (red.), *De gouden eeuw van China – Tang-dynastie (618-907 na Chr.)*, Assen/Zwolle (2011)
- V.T. van Vilsteren (red.), *Vikingen!*, Assen/Zwolle (2012)
- M. Popovic (red.), *De Dode Zeerollen – nieuw licht op de schatten van Qumran*, Assen/Zwolle (2013)
- V.T. van Vilsteren (red.), *Mummies – overleven na de dood*, Assen/Zwolle (2014)
- V.T. van Vilsteren en N. Grube (red.), *Maya's – heersers van het regenwoud*, Assen/Zwolle (2016)
- V.T. van Vilsteren (red.), *The Great Liao – Nomadendynastie uit Binnen-Mongolië (907-1125 AD)*, Assen/Zwolle (2017)
- V.T. van Vilsteren (red.), *Iran – Bakermat van de beschaving*, Assen/Zwolle (2018)
- B. Steffens (red.), *Nubië – Land van de Zwarte Farao's*, Assen/Zwolle (2019).

HOOFDSPONSOR

SPONSOR

SUBSIDIEGEVERS

provincie Drenthe

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Gemeente Assen

BEGUNSTIGERS

VRIENDEN LOTERIJ
- SINCE 1980 -
WINNIER. BELIEF MEER

31 BERINGER HAZEWINKEL

C&W De Boer Stichting

FINANCIER TENTOONSTELLING

IMMUNITEITSVERSTREKKER

IDEMNITEITSVERSTREKKER

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

MEDIAPARTNER

© 2022 WBOOKS / Drents Museum

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft er naar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

ISBN 978 94 625 8373 3
NUR 682

Kaart van Armenië met de belangrijkste plaatsen die in de tekst genoemd worden (situatie tot september 2020).

Drents

WWW.WBOOKS.COM